

UDK: 327
Biblid: 0025-8555, 69(2017)
Vol. LXIX, br. 2-3, str. 332–348

Pregledni rad
Primljen 28. avgusta 2017.
Odobren 25. septembra 2017.
<https://doi.org/10.2298/MEDJP1703332D>

Kritička teorija međunarodnih odnosa na početku 21. veka

Dragana DABIĆ¹

Apstrakt: Rad razmatra savremene tokove kritičke teorije međunarodnih odnosa koja analizom globalnih odnosa moći skreće pažnju na različitu sposobnost aktera da utiču na sopstvene političke i ekonomske okolnosti. Autorka prikazuje kako je tekla evolucija kritičke teorije u proučavanju međunarodnih odnosa – od radikalno kritičkih stanovišta njenog utemeljivača Roberta Koxsa, pa do naglašeno normativnog usmerenja Jirgena Habermasa. Dovodeći u pitanje „neminovnost” postojećeg svetskog poretka, na kojoj insistiraju realisti, kao i prihvatljivost dominantnih obrazaca i praksi ispoljavanja moći u svetskoj politici, predstavnici ovog teorijskog usmerenja nude alternativne vizije uređenja globalnih odnosa. Rad predstavlja analitička oruđa razvijena u okviru kritičke teorije uz čiju pomoć se mogu identifikovati uloga i značaj, kako ideja (teorija), tako i praksi (političke akcije) u stvaranju i održanju struktura svetskog poretka. Autorka zaključuje da je kritička teorija uprkos brojnim kritikama relevantna za izučavanje međunarodnih odnosa, jer na dijametralno suprotan način u odnosu na tradicionalne škole mišljenja u međunarodnim odnosima pristupa fenomenu moći. Njen doprinos disciplini međunarodnih odnosa ogleda se u otvaranju (i politizaciji) pitanja koja predstavnici tradicionalnih teorijskih struja uzimaju kao datost ili im iz različitih razloga ne pridaju dovoljnu važnost.

Ključne reči: kritička teorija međunarodnih odnosa, Jirgen Habermas, kosmopolitska etika, transnacionalna demokratija, Evropska unija, kriza kapitalizma, tehnokratsko upravljanje.

¹ Autorka je istraživač-pripravnik u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

E-pošta: ddabic@diplomacy.bg.ac.rs

Rad predstavlja deo naučnog i istraživačkog angažovanja na projektu „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti” (br. OI179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Kritička teorija ili kritičke teorije?

Cilj autorke u ovom radu je da zainteresovanima za proučavanje teorija međunarodnih odnosa predstavi aktuelne teme koje zaokupljaju pažnju teoretičara one struje mišljenja unutar discipline koja se označava kao kritička teorija. Kritička teorija međunarodnih odnosa pripada grupi tzv. disidentskih pristupa (zajedno sa postmodernizmom i feminizmom), koji su se pojavili relativno skoro kao odgovor na nedorečenosti i nedostatke tzv. *mainstream* pristupa svetskoj politici – realizma i liberalizma, uključujući i njihove „neo-“ varijante. Imajući u vidu velike debate ili frakture koje su obeležile istoriju discipline podsećamo na čuvenu podelu teoretičara koju je krajem osamdesetih godina prošlog veka formulisao Robert Kiohejn (Robert O. Keohane) na racionaliste – tradicionalni pristupi koje u najširem smislu objedinjuje privrženost pristupu racionalnog izbora – i refleksiviste.² Teoretičari koji pripadaju drugoj grupi su takođe poznati i kao poslepozitivisti, a tu bez dvojbe pripadaju i zagovornici kritičke teorije.

Mesto rođenja kritičke teorije o društvu je Institut za društvena istraživanja osnovan 1923. godine u Frankfurtu, čiji su vodeći članovi bili Maks Horkhajmer (Max Horkheimer), Teodor Adorno (Theodor Adorno) i Herbert Markuze (Herbert Marcuse). Teoretičari unutar tzv. Frankfurtskog kruga gajili su sklonost ka marksizmu. Kako se Marksova predviđanja o skorom zbacivanju kapitalizma proleterskom revolucijom nisu obistinila, ovu grupu mislilaca je u značajnoj meri vodila ideja da preispitaju Marksov pristup i njegov teorijski doprinos.³ U njihovim delima očitava se uticaj teorijskog opusa mladog Marksa, hegelijanske filozofije i frejdovske psihologije. Uprkos tome što su bili podložni različitim teorijskim uticajima, moguće je izdvojiti zajedničke teme: kritika i odbacivanje konvencionalnog društva („sistema“) kao nepravednog i ugnjetačkog, napuštanje iluzije o radničkoj klasi kao nosicu revolucije (ističe se snaga grupa kao što su studenti, žene, etničke manjine, radnici Trećeg sveta), privrženost ličnoj autonomiji, emancipaciji i samoispunjenju u vidu „oslobođenja“, kao i naklonost prema decentralizaciji i participativnoj demokratiji.⁴ Prostor nam ne

² Reflektivistički pravci imaju sledeće zajedničke crte: a) nepoverenje prema naučnim modelima koji se koriste za proučavanje svetske politike; b) metodologiju koja se bazira na istorijskoj i tekstualnoj interpretaciji; c) insistiranje na važnosti ljudske refleksije o prirodi institucija i karakteru svetske politike. Detaljnije videti u: Robert O. Keohane, „International Institutions: Two Approaches“, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, Issue 4, 1988, pp. 389–393.

³ Steve Buckler, „Normativna teorija“, u: David Marsh i Gerry Stoker (urs), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 175.

⁴ O tome detaljnije u: Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 141–142.

dozvoljava da obradimo premise kritičke teorije društvenih odnosa koja se odlikuje izvanrednom filozofskom složenošću, te ćemo se u radu gotovo u potpunosti koncentrisati na dela autora koji su nastojali da razviju kritički pristup u međunarodnim odnosima.⁵

Prema najšire prihvaćenom stanovištu kritička teorija međunarodnih odnosa predstavlja pokušaj primene niza koncepata razrađenih u okvirima sociološke Frankfurtske škole, posebno onih koje je osmislio Jirgen Habermas (Jürgen Habermas) kao predvodnik druge generacije Frankfurtovača. Terminološku zabunu donekle unosi nedosledna upotreba termina kritička teorija u njegovom obliku u množini. Uočljiva je tendencija da se ponekad pod kišobran kritičkog pristupa smeštaju ili objedinjeni reflektivistički pristupi svetskoj politici, ili pak sva levičarska, radikalna i antisistemska usmerenja koja tretiraju globalne političke i ekonomske odnose dominacije.

U pogledu strukture, rad će biti podeljen na četiri dela. Prvi deo ukratko predstavlja korene kritičke teorije, posebno ciljeve discipline koje je postavio Horkhajmer, te sažima najvažnije analitičke tvrdnje koji je utemeljuju. U drugom delu utvrđuju se temeljna obeležja kritičke teorije međunarodnih odnosa nastale početkom osamdesetih godina prošlog veka. Treći deo rada u potpunosti je posvećen savremenim tendencijama i novijim istraživačkim pravcima koji se otvaraju unutar dinamičnog razvoja globalnih odnosa moći tokom poslednje dve decenije. Pokazaće se put i pravac transformacije kritičke teorije od radikalno kritičkih i angažovanih stanovišta njenog utemeljivača Roberta Koksa (Robert W. Cox), pa do naglašeno normativnih promišljanja njenih savremenih mislilaca.⁶ U poslednjem delu razmotrićemo osnovne zamerke koje sa različitim stepenom opravdanosti zastupnici drugih teorijskih provinijenija upućuju nalazima kritičke teorije međunarodnih odnosa.

„Tradicionalna” i „kritička” društvena teorija

Horkhajmer u čuvenom eseju od 1937. godine „Tradicionalna i kritička teorija” izneo je razliku između dva načina teoretizacije.⁷ Tradicionalna teorija nastoji da

⁵ O tome videti u: Đorđe Pavićević, „Kritička teorija društva Frankfurtske škole”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 5, jun 2011, str. 50–66.

⁶ Izgleda da je međunarodni ogranak kritičke teorije samo pratio tendencije već prisutne u njenim filozofskim i sociološkim osnovama: „(...) pokušaj da se ojača normativna strana teorije vodio je do razvodnjavanja kritičkog potencijala teorije” (ibid., str. 50).

⁷ Videti: Maks Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976.

uspostavi radikalnu distancu između subjekta saznanja i objekta koji se spoznaje, te samim tim razdvaja znanje i interese. Krićka teorija, sa druge strane, ne priznaje mogućnost takvog razdvajanja, naroćito ne u društvenim naukama. Prema Horkhajmeru, tradicionalna teorija ne samo da ne pospešuje ljudski razvoj, već ga u izvesnom smislu i onemogućava. Odbijajući da prizna da se znanje i interesi konstantno prožimaju, tradicionalna teorija predstavlja dominantno društveno delovanje i ideje kao trajne činjenice. Opisujući ih, ona doprinosi njihovoj reprodukciji, a time, u krajnjem, i održanju nepravednog poretka. Krićka teorija se, pak, ne zadržava samo na opisu društva, već aktivno doprinosi njegovoj transformaciji, naglašavajući tako sopstvenu ulogu u oblikovanju društvenih procesa.

Primena načela pozitivizma u društvenim naukama jedna je od osnovnih karakteristika krićkog mišljenja. U epistemološkom smislu, krićka teorija dovodi u pitanje pozitivistićke stavove prema sticanju znanja uz tvrdnju da su njihovi pokušaji da formulišu objektivne i empirijski proverljive „istinite” tvrdnje o društvenom svetu koji nas okružuje (nalik na zakonitosti koje važe u prirodnim naukama) jednostavno nerealne. Možda još važnije, oni odbijaju i najmanju mogućnost ostvarivanja društvene nauke lišene vrednosnih stavova. Utoliko je krićka teorija nužno normativna i preskriptivna. Suština humanistićkih nauka je u konkurentnim pogledima na svet jer se temelji na suprotstavljenim gledištima šta društvena stvarnost jeste i/ili šta bi trebalo da bude. Na kraju krajeva, mora se priznati da je sam koncept neutralnosti nauke problematićan i sa taćke gledišta filozofije nauke.⁸

Osnivaći frankfurtskog Instituta za društvena istraživanja smatrali su da – a njihove stavove dele i savremeni predstavnici krićke škole – društvena stvarnost nije i ne može biti saćinjena od impersonalnih uzroćnih mehanizama.⁹ Kada bi se pozitivistićka logika primenila na društveni život, ljudska bića bi se našla uhvaćena u zamci bezlićnih društvenih mehanizama i procesa, u svetu lišenom etićkih vrednosti i ideala.¹⁰ *Sine qua non* krićkog pristupa je angažovana kritika društvenih odnosa koje teoretićari smatraju nepravednim i ugnjetaćkim praćena zastupanjem normativnih i moralnih stavova o svetu koji nas okružuje.

⁸ O prihvatanju novih koncepata i uvođenju naućnih inovacija i to primarno u polju prirodnih nauka videti u: Tomas S. Kun, *Struktura naućnih revolucija*, Nolit, Beograd, 1974. Neslaganje između Karla Popera i Tomasa Kuna o tome da li nauku karakteriše postupan razvoj, odnosno da li u krajnjem „opovrgavanje” (Popper) ili „verifikacija” (Kun) dovodi do prihvatanja ili odbacivanja naućne teorije i danas deli naućnu zajednicu.

⁹ Steve Buckler, „Normativna teorija”, u: David Marsh i Gerry Stoker (urs), *Teorije i metode politićke znanosti*, op. cit., str. 176.

¹⁰ *Ibid.*

Horkhajmer je još daleke 1937. godine u pesimističnom tonu zaključio da je pozitivizam ostavio ljudski rod na milost onih koji poseduju moć da koriste znanje i upravljaju socijalnim relacijama zarad maksimalizovanja ekonomske efikasnosti i profita.¹¹ Danas, u eri vladavine neoliberalne paradigme, najmoćniji predstavnici političke i finansijske elite uspevaju da nametnu prvenstvo svojih interesa i stečenih privilegija nad interesima većine građana. Verovatno najbolji primer navedene prakse predstavlja spašavanje posrnulih finansijskih institucija tokom krize u zoni evra, za koje su matične vlade procenile da su od isuviše velikog značaja za stabilnost finansijskog sistema da bi bile „puštene niz vodu” (*too big to fail*). Direktna pomoć države jedini je način da one budu spašene i to pomoć finansirana novcem poreskih obveznika – prvo kroz rast javnog duga, a potom kroz mere tzv. politike štednje. Paradoks je da država onemogućava slobodno funkcionisanje tržišnih mehanizama kada se preteranom regulativom meša u poslovanje finansijskog sektora, ali je sa dolaskom krize njena injekcija likvidnosti bila poželjna kada je trebalo ispraviti očigledno loše i rizične odluke menadžmenta velikih finansijskih institucija koje su doprinele krizi.

Kritička teorija međunarodnih odnosa

Robert Koks, kanadski profesor politikologije na Univerzitetu Jork, pionir je kritičke teorije međunarodnih odnosa. U uticajnom članku objavljenom 1981. godine, na tragu Horkhajmerove podele teorije na tradicionalnu i kritičku, Koks deli teorije međunarodnih odnosa na one koje rešavaju probleme (*problem-solving*) i na emancipatorsku kritičku teoriju.¹² Za Kokska najočigledniji primer u prvoj kategoriji predstavlja neorealizam Keneta Volca (Kenneth Waltz). Suštinski, „recept” koji neorealisti predlažu državama kako bi maksimalizovale sopstvenu bezbednost, svodi se na potrebu delanja u skladu sa konceptom racionalnosti svojstvenom neorealističkoj školi mišljenja. Prema Koks, neorealizam na taj način doprinosi očuvanju i reprodukciji nepravednog međunarodnog sistema. Kritička teorija, sa druge strane, dozvoljava i/ili pospešuje normativni izbor u korist alternativnog socijalnog i političkog poretka.¹³ Imajući na umu Koksovu tvrdnju da je teorija

¹¹ O tome više videti u: Andrew Linklater, “Critical Theory” in: Martin Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century: An introduction*, Routledge, Oxon, 2007, pp. 48–54.

¹² Videti: Robert W. Cox, “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, *Millennium – Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2, 1981, pp. 126–155. Koncept emancipacije je u teorijskom smislu značajan i za Englesku školu međunarodnih odnosa.

¹³ *Ibid.*, p. 130.

odnosno svako znanje uvek „za nekoga i za neku svrhu“, može se zaključiti da su teorije usmerene na rešavanje problema posvećene kreiranju strategija kako bi se u većoj ili manjoj meri održao postojeći poredak, dok kritička teorija predstavlja platformu za promene.¹⁴

Koks je u navedenom članku naveo pet premisa kojima su udareni temelji kritičkoj teoriji međunarodnih odnosa ili, kako je sam istakao, „kritičkom pristupu teoriji o svetskom poretku“:

- 1) Postojanje svesti da akcije nikada nisu u potpunosti slobodne, već da se dešavaju unutar utvrđenog okvira koji uslovljava njihovu problematiku;
- 2) Shvatanje da su, kako konkretne akcije, tako i teorija oblikovane problematikom koju proučavaju;
- 3) Okvir, odnosno sistem unutar koga se akcija odvija menja se tokom vremena, a primarni cilj kritičke teorije je da razume ove promene;
- 4) Ovaj okvir ima oblik istorijske strukture i predstavlja specifičnu kombinaciju međusobno koherentnih elemenata – obrazaca mišljenja, materijalnih uslova i institucija;
- 5) Strukturu, unutar koje se dešavaju akcije, trebalo bi sagledavati odozdo (*from the bottom*) i sa strane (*from the outside*), u smislu sukoba koji se pojavljuju unutar iste i koji otvaraju put za njenu transformaciju.¹⁵

Kritička teorija međunarodnih odnosa nastala osamdesetih godina dvadesetog veka prvenstveno se zasnivala na težnji da objasni odnose dominacije, dok je njen krajnji cilj bio emancipacija i uklanjanje postojećih nepravednih odnosa. Suočeni sa nepravednom raspodelom različitih vidova moći, predstavnici kritičkih teorija zagovaraju poredak koji nije usmeren prvenstveno na stabilnost i bezbednost, nego na prevazilaženje ljudske patnje, gladi, siromaštva, zaostalosti, različitih vidova obespravljenosti, ka uspostavljanju odnosa društvene pravde i ekološke ravnoteže.¹⁶ Dakle, zastupnici kritičke teorije međunarodnih odnosa nastojali su da redefinišu koncepte međunarodne zajednice, države, hegemonije, svetskog poretka i dr. U narednom poglavlju ćemo se fokusirati na aktuelna istraživanja u oblasti međunarodne kritičke teorije: 1) na kritiku globalnog kapitalizma u njegovoj sadašnjoj neoliberalnoj varijanti, koja je na ovaj ili onaj način uvek prisutan predmet istraživanja kritičke škole; 2) u bliskoj vezi sa prethodnim, na probleme koje sa

¹⁴ Navod prema: *ibid.*, p. 128.

¹⁵ *Ibid.*, p. 135.

¹⁶ Dragan R. Simić, *Svetska politika*, op. cit., str. 41.

sobom nosi prodiranje tehnokratskog upravljanja u političku sferu; i 3) osvetličemo neke od pokušaja formulisanja kosmopolitske etike i pravednijeg svetskog društva.

Savremeni pravci razvoja kritičke teorije međunarodnih odnosa

Prema Linklejeru (Andrew Linklater), jednom od najuticajnijih savremenih predstavnika kritičkog pravca u izučavanju svetske politike, suštinska uloga i svrha kritičke teorije (koja je po svojoj prirodi sociološka disciplina) u međunarodnim odnosima je da „podstiče emancipaciju nudeći prosvetljenje (*enlightenment*) u vezi sa ograničenjima ljudske autonomije”.¹⁷ Načina na koji ljudska autonomija može biti sužena, a dostojanstvo narušeno u međunarodnom okruženju je pregršt, i o tome će više biti reći u ovom poglavlju.

Habermas nije sebi postavio za cilj da razvije kritičku teoriju svetske politike, ali u velikom broju članaka, eseja i intervjuja koji su nastali tokom prethodne tri decenije iskazivao je stavove i elaborirao goruće teme međunarodnih odnosa – od Zalivskog rata, intervencije NATO-a na Kosovu i Metohiji, rata u Iraku i Avganistanu i dr.¹⁸ Poslednjih godina predmet njegovog interesovanja se uglavnom vezuje za kritiku sistema upravljanja Evropskom unijom. Međutim, kako Habermas Uniju smatra nemerljivim posleratnim mirnodopskim dostignućem evropskih država, njegova kritika je konstruktivna i blagonaklona jer prvenstveno nastoji da podstakne reformu zajedničkih evropskih institucija kako bi se što više približile demokratskom idealu. Prema Linklejerovoj oceni, Habermasova glavna teorijska ambicija je bila da obogati projekat kritičkog mišljenja etičkim načelima i principima, kao i univerzalnim moralnim obavezama koji su, ili bili odsutni iz ranijih istraživanja Frankfurtske škole ili nedovoljno razrađeni u delima njenih vodećih zagovornika.¹⁹ Presudan uticaj na Habermasov teorijski opus izvršila je Kantova etika. Za njegovo ime vezuje se pojam deliberativne demokratije u čijoj se osnovi nalazi diskurzivna etika, odnosno pravo svake individue da učestvuje u slobodnoj i otvorenoj raspravi o pitanjima koje je se tiču, i u kojoj interesi svih učesnika zavređuju jednaku pažnju. S obzirom da u svojim delima polazi od opštih etičkih načela, odnosno da nastoji

¹⁷ Andrew Linklater, “The question of the Next Stage in International Relations Theory: A Critical-Theoretical Point of View”, *Millenium – Journal of International Studies*, Vol. 20, Issue 1, March 1992, p. 86.

¹⁸ Andrew Linklater, “Critical Theory”, op. cit., p. 48.

¹⁹ Ibid.

da utvrdi prava i obaveze koje važe bez obzira na konkretne kontekste i koji se baziraju na fundamentalnim aspektima humanizma, pojedini autori su stava da Habermasov rad predstavlja doprinos deontološkoj tradiciji u okviru normative političke teorije.²⁰

Globalno okruženje kao arena u kojoj deluju različiti međunarodni akteri se tokom poslednje decenije drastično izmenilo. Na delu su nove tendencije koje sa sobom nose ogroman krizni potencijal i unose nesigurnost i u ovako krhko globalno upravljanje pod okriljem međunarodnih organizacija za osiguranje mira i međunarodnog prava. U kontekstu savremenih istraživanja teoretičara kritičkog pravca naročito su značajna dva izazova koja se vezuju za tzv. ubrzavanje procesa globalizacije: krizu tradicionalne predstavničke demokratije i inherentnu nestabilnost globalnog kapitalizma. Sve više se govori o usponu neverovatno moćnih „upravljčkih” i/ili tehnokratskih struktura koje izmiču volji i kontroli birača (fenomen tzv. duboke države, eng. *deep state*). Globalna finansijska kriza je pokazala da su globalizovana finansijska tržišta i međunarodne agencije za kreditni rejting u stanju da špekulativnim ocenama gotovo preko noći uruše finansijsku sigurnost čitavih državnih sistema. U osnovi ovih tendencija nalazi se problem transnacionalnog upravljanja kome nedostaju jasni odnosi odgovornosti.²¹

Kritika globalnog kapitalizma u 21. veku

Prema Rodriku (Dani Rodrik), kapitalističke krize (ekonomske i finansijske) desile su se „ne zato što su bile nepredvidive, već zato što ih niko nije predvideo”.²² Ekonomisti (i oni koji su ih slušali) postali su previše uvereni u omiljenu priповest o tome kako su tržišta efikasna, finansijske inovacije prenose rizik na one koji najbolje mogu da ga podnesu, samoregulacija najbolje funkcioniše, a državna intervencija je neefikasna i štetna.²³ Uprkos velikom broju disidentskih glasova, deluje kao da alternativni scenariji koji bi globalnu ekonomsku saradnju mogli da vode u sasvim drugačijem pravcu ne dobijaju priliku da se politički ostvare. Zbog

²⁰ Steve Buckler, „Normativna teorija”, op. cit., str. 178.

²¹ Odličan primer za navedeno predstavlja krajnje upitna uloga međunarodnih agencija za kreditni rejting. „Svaki sistem označavanja zapravo otvara još važnije pitanje upravljanja: kome su odgovorni oni koji izdaju te sertifikate, ili ko daje sertifikat o sertifikatoru?” (Deni Rodrik, *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište države i demokratija ne idu zajedno*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 191)

²² Deni Rodrik, *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište države i demokratija ne idu zajedno*, op. cit., str. 11.

²³ Ibid.

čega je tako? Da li je isključivo preterana „utopijska energija” takvih projekata razlog za potpuno odsustvo njihove implementacije?

Zadržimo se na neoliberalnoj paradigmi o „efikasnim tržištima” koja pretpostavlja da je pod određenim uslovima moguće kvantifikovati finansijske rizike i da cene finansijskih instrumenata budu objektivne. Sa nastupanjem krize nije bilo malo onih koji su se zapitali – ukoliko su tržišta delotvorna u upravljanju finansijskim rizikom – kako to da finansijski instrumenti tokom dobrih ekonomskih godina (godina rasta) bivaju precenjeni na način da za njima vlada jagma investitora, dok sa pojavom prvih naznaka krize njihove investicije presušuju. Ima li odista prostora za tako izrazit značaj psihološkog faktora, koji ni u kom slučaju ne može biti podveden pod racionalno delanje (poverenje investitora kao indikator vrednosti finansijskih instrumenata), u složenim naučnim modelima čiji je cilj da ponude obrazac predvidljivog („racionalnog”) ponašanja tržišnih učesnika? Uzmimo u obzir krizu u zoni evra. U godinama koje su prethodile krizi, institucije globalnog slobodnog tržišta (pre svih, pomenuta Međunarodna agencija za kreditni rejting) pogrešnim procenama su doprinele stvaranju iluzije o ekonomskoj snazi evrozona kao celine.²⁴ Kupci obveznica jednostavno su „pretpostavili” da su prinosi na obveznice izdate od strane bilo koje članice bloka jednako sigurni i izvesni. Jednostavno sročeno, Grčka je na međunarodnim finansijskim tržištima mogla da pozajmljuje kao da je Nemačka.²⁵ Potom, kada je talas finansijske krize zapljusnuo evrozona (pretvarajući se na njenim južnim obalama u cunami), one su svojim „crnim” prognozama gotovo zapečatile sudbinu najslabijih članova kluba evra.

Na ovom mestu, vredno je još jednom se osvrnuti na upozorenje Roberta Koxa kako veliki broj teorija orijentisanih na rešavanje problema – a zašto to ne bi bile i one čiji je cilj da otkriju načine da globalna tržišta neometano funkcionišu – služi partikularnim nacionalnim, sektorskim ili klasnim interesima kojima ide u prilog *status quo*. Najveći gubitnici iznuđenog povlačenja države iz ekonomske sfere i

²⁴ Prema Varufakis:

Tržište određuje cenu limuna. To se događa uz minimalni institucionalni uticaj, jer kupci prepoznaju dobar limun pri kupovini. Isto se ne može reći za obveznice, a još manje za sintetičke finansijske instrumente (...) Prilikom njihove kupovine, kupci se oslanjaju na spoljne, institucionalne informacije i čvrsto određena pravila, koja su zamislile i uredile objektivne i nepotkupljive vlasti. Pretpostavljalo se da je to uloga agencija za kreditni rejting i državnih regulatornih tela. Bez ikakve sumnje, oba tipa institucija ne samo da su zakazala, nego su i kriva. Navedeno prema: Janis Varufakis, *Globalni minotaur*, Profil knjiga, Beograd, str. 25.

²⁵ Timothy Garton Ash, “The Crisis of Europe: How the Union Came Together and Why It’s Falling Apart”, *Foreign Affairs*, Vol. 91, No. 5, September–October 2012, <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2012-08-16/crisis-europe>

globalne trke u rezanju poreskih stopa ne bi li se privukle investicije (*race to the bottom*) su ustvari građani, i to oni socijalno najugroženiji koji sve manje mogu da računaju na lečenje, obrazovanje i socijalna davanja o trošku države. Nije na odmet zapitati se da li iza pokušaja da se kriza evra predstavi kao „usko specijalizovana ekonomska tema” (Habermas) stoji težnja da se skrene pažnja javnosti sa političkih problema, odnosno mogućeg preispitivanja legitimiteta poretka Evropske unije.²⁶ Navedeni stav se može bez problema primeniti i na institucije globalnog ekonomskog upravljanja u kome su združeni interesi krupnog kapitala i političkih centara moći nametnuli pravila i institucije globalnog neoliberalnog poretka.

Zamke tehnokratskog upravljanja

U svom najnovijem eseju „Iskušenja tehnokratije”, Habermas tvrdi da će Evropska unija ispuniti obećanje dato građanima i postati model političke zajednice kadre da se uhvati u koštac sa neizvesnostima koje nosi globalizacija, ukoliko moćne sile tržišta još jednom budu stavljene pod političku kontrolu, ovoga puta nadnacionalnog nivoa vlasti, za šta je potrebno da tehnokratski pristup zameni dublja demokratizacija evropskih institucija. Habermas daje objašnjenje zbog čega se baš Unija nalazi u centru razmatranja: „(u)koliko ovaj projekat ipak nije predodređen za neuspeh, onda bi proces ujedinjenja mogao da signalizira odlučan korak ka postnacionalnom svetskom poretku”.²⁷ Takav vid poretka je, prema Habermasu neophodan kako bi se nekontrolisani globalni kapitalizam usmerio u društveno prihvatljive kanale.²⁸

Rasplet krize u zoni evra uslovio je jačanje tehnokratskih institucija Unije – Evropske centralne banke i Evropske komisije. Sada, u ekonomskoj sferi nadnacionalni nivo vlasti, dobrim delom, ima poslednju reč u odlukama koje predstavljaju srž prava na demokratsko samoodređenje jedne političke zajednice. Na primer, institucije EU su te koje su tokom krize imale presudan uticaj na to kako će izgledati nacionalni budžeti država članica najteže pogođenih krizom. Iako je akutna faza ekonomske krize okončana izlaskom država evrozone iz recesije, nadnacionalni nivo vlasti se nije odrekao novoprisvojenih „supervizorskih” ovlašćenja u budžetskoj politici članica. Po svemu sudeći, ona su prerasla u trajnu karakteristiku ekonomskog sistema Unije. Saglasno postavkama demokratske

²⁶ Navedeno prema: Jürgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity Press, Cambridge, 2012, p. 136.

²⁷ Jürgen Habermas, *The Lure of Technocracy*, Polity Press, Cambridge, 2015, p. vii.

²⁸ Ibid.

teorije, da bi se smatralo da vlast uživa demokratski legitimitet ona mora poticati od naroda (tzv. legitimitet inputa) i mora raditi u interesu naroda, tj. za narod (tzv. legitimitet outputa). Nasuprot tome, tehnokratsko upravljanje sprovode ljudi koji uživaju „poverenje tržišta”. Problem je što tehnokratski zvaničnici bez demokratskog uporišta nemaju ni motivaciju, a ni sposobnost da odgovore potrebama građana za društvenom pravdom, statusnom sigurnošću, javnim uslugama i kolektivnim dobrima, u slučaju sukoba sa sistemskim zahtevima tržišta za konkurentnošću i ekonomskim rastom.²⁹

Jedno je sigurno – evropske elite moraju da vrate građanima dostojanstvo da njihova demokratski izražena volja oblikuje njihove živote. Realisti bi tvrdili da je ovo moguće ostvariti drastičnim ograničenjem nadležnosti evropskog nivoa vlasti i povratkom „uzurpiranog” nacionalnog suvereniteta. Habermasov stav o ovom pitanju je dijametralno suprotan jer on smatra da politički proces može zauzeti efektivan stav protiv imperativa tržišta koji igraju na kartu suprotstavljenih interesa različitih država (pa čak i samih članica EU), samo uspostavljanjem institucija koje generalizuju interese i omogućavaju izgradnju nadnacionalnih kapaciteta za zajedničku akciju u interesu svih uključenih aktera.³⁰

U opštem stanju pesimizma u pogledu daljeg (demokratskog) razvoja Unije, normativnu političku analizu podstiču Habermas tvrdnjom da je razvoj EU u nadnacionalnu (transnacionalnu) demokratiju potreban i moguć i Klaus Ofe (Claus Offe) pozivom da se učini zaokret ka „normativnoj viziji evropskih integracija”.³¹ Kako bi proces evropskog međudržavnog ujedinjenja rezultirao formom demokratije koja je istovremeno nadnacionalna i u organizacionom smislu smeštena iznad nivoa nacionalne države, potrebno je da se eliminiše legitimacijski deficit Unije u budućoj Evrouniji (*Euro-Union*), koja je ništa drugo do tešnje integrisano jezgro Evrope.³² Uspe li u ovom poduhvatu, za Habermasa je onda EU primer koji bi međunarodna zajednica trebalo da sledi.³³

²⁹ Ibid., pp. 11–12.

³⁰ Ibid., p. 160.

³¹ Videti: Jürgen Habermas, “Democracy in Europe: Why the Development of the EU into a Transnational Democracy Is Necessary and How It Is Possible”, *European Law Journal*, Vol. 21, Issue 4, July 2015, pp. 546–557; Klaus Ofe, *Evropa u zamci*, Službeni glasnik, Beograd, 2016, str. 89.

³² Jürgen Habermas, “Democracy in Europe: Why the Development of the EU into a Transnational Democracy Is Necessary and How It Is Possible”, op. cit., p. 546.

³³ „Narativ za evropsko ujedinjenje, koji sam ovde predložio, svoj produžetak ima u idejama o politički konstituisanom svetskom društvu (...) EU kao istorijski konstrukt bez predsedana, nesmetano bi se uklopila u konture politički konstituisanog svetskog društva” (Jürgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity Press, Cambridge, 2012, pp. 54, 57).

Od međunarodne do kosmopolitske zajednice država

Najnoviji razvoj kritičke teorije međunarodnih odnosa ide u pravcu istraživanja perspektiva za razvoj novih formi političkih zajednica, daleko inkluzivnijih od danas preovlađujućih političkih zajednica, koje se zasnivaju na nacionalnom principu, od kojih se očekuje da obezbede više nivoa slobode i jednakosti za građane. U srcu političkih projekata čiji je cilj isticanje kosmopolitskih ideala – bilo da se npr. radi o transferu od bogatijih ka siromašnijim na globalnom nivou, ili pak o podršci međunarodnom krivičnom pravu kako bi se osigurala restitucija za žrtve ratnih zločina i kršenja ljudskih prava – nalazi se ideja postnacionalnog građanstva.³⁴ Naravno, različite poželjne koncepcije postvesfalskih kosmopolitskih zajednica egzistiraju o okviru kritičke teorije. Linklejer na prvo mesto stavlja solidarnost sa onima koji pate zasnovanu na ljudskoj ranjivosti i mogućnosti mentalne i fizičke patnje i na potencijalu ljudskog roda da razvije kosmopolitske forme saradnje koje nastoje da umanje izloženost individua nehumanim praksama.³⁵ Na ruku ovakvom viđenju ide progresivni razvoj sociopolitičkih stavova prema mučenju, povređivanju, društveno prihvatljivom i dozvoljenom nasilju, koji se može pratiti kroz istoriju. Za Habermasa je narativ o moći „civilizujućih” normi demokratskog poretka koji nadilazi granice nacionalnih država podstaknut trenutnom paralizujućom konstelacijom interesa u međunarodnoj politici, čiji je glavni odraz činjenica da su se finansijska tržišta razvila van kontrole čak i najmoćnijih nacionalnih država.³⁶

Važan doprinos Habermasovog teorijskog opusa razvoju kritičkog pristupa međunarodnoj politici ogleđa se u razradi vizionarskog poduhvata izgradnje demokratske zajednice građana sveta. Svetsko društvo, odnosno kosmopolitska zajednica ne bi trebalo da se konstituiše kao svetska republika (*world republic*), već kao nadnacionalna asocijacija građana i naroda u kojoj bi države članice zadržale kontrolu nad sredstvima potrebnim za legitimnu upotrebu sile, ali ne i pravo da ih koriste po sopstvenoj volji.³⁷ Nenarušeni lanac demokratske legitimnosti mogao bi da se proširi od nacionalnih država preko regionalnih režima (kakav je Evropska unija), do svetske organizacije koja deluje na globalnom nivou ukoliko bi bila

³⁴ Andrew Linklater, *Critical Theory and World Politics: Citizenship, sovereignty and humanity*, Routledge, Oxon, 2007, p. 6.

³⁵ „Verovatno, najosnovnije forme solidarnosti među strancima mogu biti izvedene iz iskustva da su ljudska bića na isti način ranjiva u mentalnom i fizičkom smislu zbog njihovog zajedničkog biološkog značenja” (ibid., p. 10). Dakle, prema ovom autoru najdostupniji put ka kosmopolitskoj etici je svesnost o zajedničkim ranjivostima.

³⁶ Jürgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, op. cit., p. 53.

³⁷ Ibid., p. 58.

ispunjena tri preduslova. Prvo, međunarodna zajednica morala bi da preraste u kosmopolitsku zajednicu putem predstavništva građana sveta na osnovu sprovedenih izbora. Drugo, nadležnosti Ujedinjenih nacija trebale bi da budu ograničene na ključne zadatke održanja poretka koji se odlikuju moralnim sadržajem, ali su pravni po svojoj prirodi. Treće, globalni, delom digitalno proizveden proces komunikacije trebalo bi da se širi preko propustljivih nacionalnih javnih sfera, na način da omogući svim ljudima da formiraju argumentovano rasuđivanje o ključnim moralnim sadržajima odluka koje se donose na nivou Ujedinjenih nacija.³⁸ Ključni zadaci koje bi Ujedinjene nacije trebalo da obavljaju, o kojima Habermas govori, odnose se na održanje mira i globalnu implementaciju ljudskih prava.

Zamerke kritičkoj teoriji međunarodnih odnosa

Postavši sastavni deo nauke o međunarodnim odnosima, kritička perspektiva našla se izložena kritičarima koji su nastupali sa različitih pozicija. Često autori koji zastupaju pozitivističku ontologiju i empirističku metodologiju smatraju da teoretičari kritičke škole suštinski ne doprinose uvećanju fonda znanja o međunarodnim odnosima. Još jednom ćemo se osvrnuti na pomenuto Koksovo određenje glavnih teorija međunarodnih odnosa kao teorija koje su „usmerene na rešavanje problema” i koje tretiraju probleme međunarodne politike kao objektivno postojeće okolnosti kojima bi trebalo „samo” upravljati. Kritička teorija nastoji da izmeni postojeći poredak.

Sledeća najčešća zamerka odnosi se na skeptičnost koju brojni mislioci iskazuju u pogledu stanovišta da koncept humanizma pruža filozofsku osnovu za kosmopolitsku etiku, kao i uverenja da će apeli na čovečnost ikada moći da se takmiče sa emotivnim sponama i ustanovljenim normama posebnih zajednica, u uređivanju ljudskog ponašanja.³⁹ Ovaj tip kritike indikativan je u slučaju specifičnih moralnih vrednosti i zakona kojih se pridržavaju npr. pojedine religijske zajednice. Habermasu često zameraju da njegova privrženost univerzalnim etičkim vrednostima implicira privilegovanje jednog kulturnog obrasca ili da čak vodi nametanju etnocentričnih vrednosti navodno inferiornijima.⁴⁰ Misli se na liberalno-

³⁸ Ibid., p. 66.

³⁹ Andrew Linklater, *Critical Theory and World Politics: Citizenship, sovereignty and humanity*, op. cit., p. 178.

⁴⁰ Andrew Linklater, “Critical Theory”, op. cit., p. 48.

demokratske vrednosti, koje očigledno ne deli značajna proporcija stanovništva međunarodne zajednice.

Generalno je problem sa normativno usmerenim pristupima u tome što nekada vredne ideje i etička načela mogu biti zloupotrebljeni i/ili uzurpirani od strane (samo)proklamovanih „zaštitnika” svetskog normativnog poretka u nastajanju. Radmila Nakarada sa pravom primećuje:

Na temelju pojačane međuzavisnosti najmoćnije države definišu nova pravila – kosmopolitsku etiku (na primer, da suverenitet nije neprikosnoven i podrazumeva odgovornost države u pogledu zaštite prava građana, a ako ona izostaje spoljna intervencija je nužna), kojima opravdavaju mešanje (intervenciju) jakih u unutrašnje poslove malih i slabih država.⁴¹

Navedeni tip kritike prvenstveno se odnosi na opravdanost tzv. humanitarnih intervencija.

Važno pitanje na koje kritička teorija do sada nije bila u stanju da ponudi zadovoljavajući odgovor tiče se ne samo upitnosti uspostavljanja trajnih (i sveobuhvatnih) miroljubivih odnosa između država, već i njihovog potencijalnog održanja. Ne možemo a da se ne zapitamo kako to da projekat trajnog (i kosmopolitskog) mira deluje gotovo nezamislivo (a kamoli izvodljivo) bez stalne vojne opreznosti i spremnosti da se upotrebi sila protiv onih koji bi mogli biti identifikovani kao „rušitelji” takvog mirnodopskog poretka.

Zaključak

Kritička teorija međunarodnih odnosa se fokusira na analizu globalnih odnosa moći i time skreće pažnju na različitu sposobnost međunarodnih aktera da kontrolišu sopstvene okolnosti. Njen doprinos nauci o međunarodnim odnosima ogleda se u otvaranju (i politizaciji) pitanja koja predstavnici tradicionalnih teorijskih struja uzimaju kao datost ili im iz različitih razloga ne pridaju dovoljnu važnost. Dovodeći u pitanje „neminovnosti” postojećeg svetskog poretka i prihvatljivost dominantnih obrazaca i praksi ispoljavanja moći u međunarodnim odnosima, kritička teorija nudi alternativne vizije uređenja odnosa u svetskom društvu.

Udžbenici iz političke ekonomije nas uče da davne 1940. godine, u trenutku kada se Hajek (Friedrich Hayek) prihvatio poduhvata da sačini verovatno

⁴¹ Radmila Nakarada, „Srbija – od slabe ka funkcionalnoj državi”, u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanju Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 122.

najčuvaniju apologiju ekonomskog liberalizma, gotovo da nije bilo Evropljanina koji je i dalje verovao u tu ideju. Kejnzijanske ideje su bile dominantne, kako u akademskoj sferi tako i među državicima. Trebalo je da prođu oko četiri decenije da ekonomsko učenje inspirisano Hajekovim idejama postane vladajuća ideologija. Savremeni državници ne samo da su prihvatili hegemoniju neoliberalne paradigme, već su je preneli iz ekonomske ravni i u političku. Tako na primer u kontekstu „postkrizne” Evropske unije zabrinjava tendencija da se u sve pore političkog sistema uvlači primat „efikasnog” tehnokratskog upravljanja nad političkom odgovornošću kreatora politika prema građanima, prenebregavajući činjenicu da oni iz njihove demokratski izražene volje (pristanka) crpe mandat da delaju.⁴²

Kritička teorija istraživačima nudi analitička oruđa uz pomoć kojih se može identifikovati uloga i značaj ideja u stvaranju i održanju struktura svetskog poretka. Usvajanje kritičkog gledišta, bilo kao glavne ili dopunske istraživačke perspektive, podstiče promišljanje i analizu uticaja koje strukture globalnog ekonomskog i političkog ustrojstva vrše na različite učesnike međunarodnih odnosa, i to naročito na one koji se u globalnoj raspodeli moći smatraju manje privilegovanim.

Teoretičari kritičke škole međunarodnih odnosa nas navode da se zapitamo ko su akteri koji u krajnjem imaju najviše koristi od globalnog upravljanja svetskom ekonomijom ustrojenoj prema neoliberalnom modelu. Dozvoljeno je tvrditi da za sada prihvatanje argumenta u korist dereguliranih tržišnih odnosa, slobodne trgovine i privatizacije, koji su podstaknuti ekonomskim teorijama koje tvrde da je finansijski rizik moguće relativizovati od strane velikog broja nacionalnih vlada, nije doneo više ekonomskog blagostanja, sloboda i prava njihovim građanima. Navedeno najbolje pokazuje primer zemalja koje su najteže pogođene globalnom finansijskom krizom od 2007/2008. godine. Paradoks je da se pomenuta ekonomska kriza koju ekonomisti smatraju najozbiljnijom krizom još od Velike depresije iz tridesetih godina prošlog veka, označava kao kriza kapitalističkog sistema „razvijenog Zapada”. Po svemu sudeći, koristi od sve kompleksnijih i dubljih veza međuzavisnosti između globalizovanih tehnokratskih elita se najviše poznaju u sferi finansijskih tržišta i kapitala (koji najlakše zaobilazi nacionalne granice), bankarskih sistema, krupnog biznisa i pojedinih nacionalnih političkih elita koje ili aktivno podržavaju ili pak ne vide alternativu neoliberalnom poretku.

⁴² Kao ekstreman primer najčešće se navodi slučaj da su tokom krize u evrozoni izabrano vođstvo u Italiji i Grčkoj smenile međunarodne institucije i finansijski sektor, a ne birači (Stephen F. Szabo, “Europe’s Leadership Deficit”, *The International Spectator*, Vol. 51, Issue 4, December 2016, p. 22).

Bibliografija

- Buckler, Steve, „Normativna teorija”, u: David Marsh i Gerry Stoker (urs), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
- Cox, Robert W., “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, *Millennium – Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2, 1981, pp. 126–155.
- Garton Ash, Timothy, “The Crisis of Europe: How the Union Came Together and Why It’s Falling Apart”, *Foreign Affairs*, Vol. 91, No. 5, September–October 2012, <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2012-08-16/crisis-europe>.
- Habermas, Jürgen, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity Press, Cambridge, 2012.
- Habermas, Jürgen, “Democracy in Europe: Why the Development of the EU into a Transnational Democracy is Necessary and How it is Possible”, *European Law Journal*, Vol. 21, Issue 4, July 2015, pp. 546–557.
- Habermas, Jürgen, *The Lure of Technocracy*, Polity Press, Cambridge, 2015.
- Hejvud, Endru, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Horkhajmer, Maks, *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Keohane Robert O., “International Institutions: Two Approaches”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, Issue 4, 1988, pp. 379–396.
- Kun, Tomas S., *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd, 1974.
- Linklater, Andrew, “The question of the Next Stage in International Relations Theory: A Critical-Theoretical Point of View”, *Millenium – Journal of International Studies*, Vol. 20, Issue 1, March 1992, pp. 77–98.
- Linklater, Andrew, *Critical Theory and World Politics: Citizenship, sovereignty and humanity*, Routledge, Oxon, 2007.
- Linklater, Andrew, “Critical Theory” in: Martin Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century: An introduction*, Routledge, Oxon, 2007, pp. 47–59.
- Nakarada, Radmila, „Srbija – od slabe ka funkcionalnoj državi”, u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanju Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 119–145.
- Ofe, Klaus, *Evropa u zamci*, Službeni glasnik, Beograd, 2016.

Pavićević, Đorđe, „Kritička teorija društva Frankfurtske škole”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 5, jun 2011, str. 49–66.

Rodrik, Deni, *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište države i demokratija ne idu zajedno*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.

Szabo, Stephen F., “Europe’s Leadership Deficit”, *The International Spectator*, Vol. 51, Issue 4, December 2016, pp. 17–29.

Varufakis, Janis, *Globalni minotaur*, Profil knjiga, Beograd, 2015.

Dragana DABIĆ

CRITICAL INTERNATIONAL RELATIONS THEORY AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Abstract: The article deals with contemporary tendencies and research in the field of critical theory of international relations. Focusing on the analysis of global power relations, this specific approach within the framework of the science of international relations, draws attention to the different capacities of international actors to influence their own political and economic circumstances. Its contribution to the science of international relations is reflected in the opening (and politicization) of issues that the representatives of traditional theories take as a given fact, or for various reasons do not pay needed attention. The article will present the evolution of the critical theory of international relations, ranging from the radically critical point of view of its founder Robert Cox to the strictly normative orientation of Jürgen Habermas. Contrary to the question of the “inevitability” of the existing world order (on which the realists insist in particular), as well as the acceptability of dominant patterns and practice of demonstration of power in world politics, it offers alternative visions of the architecture of global relations. It is concluded that the critical theory of international relations, despite numerous criticisms, is relevant, because it approaches the phenomenon of power in a diametrically opposite way, in comparison to the traditional schools of thought in international relations. It provides researchers with analytical tools, so that they can identify the role and significance of both ideas (theory) and practices (political actions) in creating and maintaining the structures of the world order.

Key words: critical international relations theory, Jürgen Habermas, cosmopolitan ethics, transnational democracy, European Union, capitalism crisis, technocratic governance.